

**Reális világ – nyelvi világ – nyelvi világmodell (Gondolatok Szilágyi N. Sándor: „Hogyan teremtsünk világot?” című könyvének olvasása közben)**  
Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 1997. 114 p.

0. A magyar tudományosságnak egyik legrégebb, legjelentősebb és európaiságáról is híres kulturális és tudományos központja Kolozsvár, amely a maga 125 éves tudományegyetemével, művelődési és tudományos társaságaival ma is igényes és szakavatott művelője a különböző tudományoknak. Ez a város egész Erdély képviselőjében is hű letéteményese volt annak a gazdag és színes örökségnek; amely eddig is gyarapította és ma is gyarapítja a magyar tudományosságot csakúgy, mint az egyetemes magyar nyelvtudomány elméleti és módszertani ismeretanyagát. Kolozsvár – ha csupán az utóbbi évtizedek tudományos eredményeit tekintjük is – legfeljebb csak közigazgatásilag, topográfiai-lag tekinthető vidéknek, a tudományos gondolkodás eredményei, az új iránti fogékonyság és az új módszerek meghonosítása és alkalmazása tekintetében méltó és egyenrangú partnere a kontinens akármelyik fővárosának vagy elméleti és módszertani újításairól és eredményeiről híres tudományos központjának. A kolozsvári (és tegyük hozzá az erdélyi) gazdag tudományos örökséget, amelyet az elődök évszázadok hosszú során át halmoztak fel, folytatja az a nemzedék, amely napjainkban a hagyományba oltott korszerű elgondolásoknak a hű letéteményese.

1. A magyar nyelvtudomány az évszázadok és az elmúlt évtizedek során is sokszor kapott értékes és gondolatébresztő „üzenetet” Kolozsvárról, most az üzenet feladója: SZILÁGYI N. SÁNDOR, a kolozsvári „Babeş-Bolyai” Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének a tanára. Úgy vélem, hazai nyelvész kollégáink is, akik jól ismerik SZILÁGYI N. SÁNDOR tudományos tevékenységét, az új iránti fokozott érzékét és érzékenységét, azt is tudják, hogy SZILÁGYI a romániai magyar nyelvtudományban legalább olyan mértékben a jó értelemben vett „meglepetések” embere, mint hazai nyelvtudományunkban. Tevékenységét, eredeti – amolyan „szilágyias” módon történő – tudományos fejtegetéseit nem lehet például csak egyszerűen tudomásul venni azzal a megállapítással, hogy érvelése logikus, szuggesztív és meggyőző. Ez is kétségtelen egyik nagy erénye SZILÁGYI eddigi munkáinak, de ezeknek különlegességét, a „meglepetést” SZILÁGYI-nak az eljárás módjában, a „rávezető”, „rendhagyónak” is nevezhető módszerében kell keresnünk, ez segíti hozzá őt ahhoz, hogy behatolhasson a vizsgált jelenség lényegébe, azaz eljárás módja révén az olvasó tanúja lehet egy adott jelenség kialakulása folyamatának. E folyamat bemutatását úgy is felfoghatjuk, mint intuitív, megérzésen alapuló ismereteink formális, érzékelhető módon történő kifejtését, egy kissé talán ahhoz hasonlóan, ahogyan NOAM CHOMSKY próbálja érzékeltetni – lépésről lépésre haladva – a mondatszerkezetek leírását. Hát ezzel bizony SZILÁGYI tanár úr nem ért egyet, de nagyon határozottan állítom, hogy felfogását korántsem akarom rokonítani a CHOMSKY felfogásával, de a két eljárás mód között én érzek bizonyos – a jelenség szintjén mozgó – hasonlóságokat.

2. Nos, azzal, hogy én SZILÁGYI N. SÁNDORNak – mondjuk így: eddigi tudományos tevékenysége és felfogása alapján is – eljárás módját „rendhagyónak”, esetleg szokatlanak, meglepetést okozónak neveztem, ezzel módszertanának pozitívumait próbáltam érzékeltetni. A „Hogyan teremtsünk világot?” című könyve alcíme is – „Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára” – már sejteti az olvasóval, hogy SZILÁGYI a rá jellemző logikával és

erudícióval, a „másként látás” képességével „meglepetésre” készül, hogy tudniillik olyan tényeket készül az olvasó elé tárni, melyek tudatában (az olvasó tudatában) potenciálisan már jelen vannak, és SZILÁGYI fejtegetései, amolyan szokrátészi rejtett kérdések és feleletek formájában rejlő *rávezető* módszere révén, az olvasóban tudatosulnak. SZILÁGYI-nak ez a *rávezető* módszere nyomon követhető más munkáiban is.

Eredetiségének, az úgynevezett másként látásnak ékes példája egy majdnem húsz évvel ezelőtt megjelent könyve, melyet akkor amolyan „bevezetésnek” lehetett vagy lehetett volna nevezni (*Világunk a nyelv*, Kriterion, Bukarest, 1978.), de ha ma kézbe veszi valaki, és figyelmesen elolvassa, meglepődve fogja tapasztalni, hogy az akkor alig harminc éves SZILÁGYI N. SÁNDOR könyve olyan benyomást tesz ma az olvasóra, mintha a kilencvenes évek első felében írta volna. Nem akart ő „tudományos forradalmat”, csak a nyelvi jelenségeket in statu nascendi akarta bemutatni, pontosabban szólva: *rávezető* módszerével azt akarta érzékeltetni, hogy egy nyelvi jelenség a kutató elvonatkoztató tevékenysége révén miként emelkedik az elmélet szintjére.

Ugyanez az éleslátás jellemzi egy 1980-ban megjelent tankönyvét is (*Magyar nyelvtan*, Tankönyv a pedagógiai líceumok IX-X. osztálya és a filológia – történelem szakprofilú líceumok XI. osztálya számára, Bukarest, 1980.), melyet ma, 17 évvel megjelenése után is, nyugodtan használhat akármelyik hazai tudományegyetemünk és főiskolánk bölcsészhallgatója és tanára is. Ennek a tankönyvnek a felépítése „némileg eltér a forgalomban lévő nyelvtankönyvektől. (...) A hagyományos nyelvtani rendszerezéstől való eltávolodást az indokolja – írja tankönyve előszavában SZILÁGYI –, hogy *itt a nyelvtani rendszert nem bemutatjuk, hanem lépésről lépésre haladva felépítjük*” (5 – kiemelés tőlem: M. J.). Azaz a beszéd, a szöveg lényegéből kiindulva a nyelvtani szerkezet genesisének a folyamatát tárja a tanuló elé. Igen nagy érdeme a szerzőnek, hogy a hetvenes évek legvégén, midőn nemzetközi viszonylatban is a szövegnyelvészet (szövegten) – úgymond – sok vonatkozásban még a „helyét keresi a nyelvtudományi diszciplínák rendszerében”, és a középiskolai oktatásban csak elvétve, egy-egy színvonalasabb iskolában kezd teret hódítani az úgynevezett szövegnyelvészeti paradigma, SZILÁGYI a dinamikus nyelvszemlélet kialakítása érdekében a szöveg- és a kommunikációelmélet tételeinek kifejtése és alkalmazása révén próbálja a tanulókat *ravezetni* „a nyelvi rendszer működésének, dinamikájának” a megértésére. (SZILÁGYI-nak erről a tankönyvről annak idején szóban és írásban is igen elismerően nyilatkozott KÁROLY SÁNDOR is.)

3. Ez a „rendhagyó”, „*rávezető*” módszer még inkább érvényesül az írásunk címében szereplő könyvben. SZILÁGYI N. SÁNDOR: „Hogyan teremtsünk világot?” című könyve a tudományos gondolkodásnak egy újabb fordulatát próbálja közelebb hozni az olvasóhoz, lépésről lépésre haladva próbálja fellebbenteni a fátylat arról a tudományos áramlatról, mozgalomról, amely nagyjából a hatvanas évek eleje óta van kibontakozóban, és újabban a nyolcvanas-kilencvenes években egyre nagyobb teret hódít a tudományos gondolkodás történetében. A kognitív szféra területéről van szó, azaz a megismerés tudományáról, mely legalább hat-hét tudományterület – nyelvtudomány, logika, filozófia, lélektan, biológia, matematika, számítástechnika – metszési pontján helyezhető el, tehát a kognitívizmus, a kognitív tudomány jócskán sorolható a határtudományok közé, vagy legalábbis azt állíthatjuk, hogy több tudományterülettel érintkezik, azaz integráló szerepe kétségtelen. (A kognitívizmusról, a kognitív tudomány lényegéről lásd a PLÉH CSABA

szerkesztésében megjelent *Kognitív tudomány* című tanulmánykötetet, Budapest, Osiris Kiadó, 1996. és ebben a kötetben különösen PLÉH CSABA: „A modern kognitívizmus mozgalma és változásai” című tanulmányát.) Most minket elsősorban a kognitív tudományban a nyelvészeti vonatkozásai érdekelnek, tehát ennek a mozgalomnak az a területe, amelyet kognitív nyelvészetnek (grammatikának vagy szemantikának) nevezünk. (Erre vonatkozólag lásd TOLCSVAI NAGY GÁBOR: „Kognitív grammatika: lehetséges új nyelvelméleti paradigma az irodalomértés horizontján, in: *Litertura*, 1995. 2. 107-121. Mind PLÉH CSABA, mind TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányában bőséges szakirodalom található.)

4. A nyelvtudományban az az áramlat, irányzat, melyet ma kognitív nyelvészet néven tartunk számon, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján elsősorban Amerikában tört utat magának, megszületése főleg GEORGE LAKOFF, RONALD LANGACKER, MARK JOHNSON és több más neves amerikai tudós nevével és tevékenységével hozható kapcsolatba. SZILÁGYI N. SÁNDOR mielőtt hozzákezdene ígérete valóra váltásához, nevezetesen: „a nyelvi világ vizsgálatára történő rávezetéshez”, röviden számba veszi a kognitív nyelvészet fontosabb tételeit. Azt, hogy a nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal (észlelés, tapasztalatszerzés, fogalom- és ítéletalkotás és az ezeknek megfelelő cselekvés), eddig is tudtuk. A kognitív nyelvészetnek vagy még pontosabban: a kognitív szemantikának és grammatikának az az egyik elsődleges feladata, hogy feltárja azt a bonyolult működési keretet, mechanizmust, amelynek révén ezek a fent említett kognitív folyamatok a nyelvi jelentésekben és struktúrákban tükröződnek, illetve kifejezésre jutnak. Fontos tétele a kognitív nyelvészetnek az is, hogy a nyelvi szimbólum nem egyszerűen a környező világ egyszerű tükrözése, e mögött mindig a kognitív struktúrák megfelelő kategorizációja húzódik meg, és a beszélőközösség e szerint a kategorizáció szerint sorolja a dolgokat és jelenségeket egy-egy fogalom körébe.

A kognitív nyelvészet másik lényeges szempontja az, hogy mind a gondolkodás, mind a nyelv és tapasztalás metaforikus jellegű, azaz a közvetlen érzékelés és tapasztalat számára hozzá nem férhető fogalmakat és dolgokat a beszélőközösség az elemi tapasztalatok szerkezete szerint strukturálja és értelmezi (6).

Mindezekből a tételekből tehát az következik – ezt támasztja alá SZILÁGYI értelmezése is, –, hogy a beszéd és a nyelv szervesen kapcsolódik össze az ember mentális tevékenységével, azaz azokkal a kognitív struktúrákkal, amelyek meghatározzák az emberi tapasztalásnak, megismerésnek és az emberi viselkedésnek a módját. Még továbbmenve, SZILÁGYI helyesen állapítja meg, hogy a világ nyelvi megismerése és értelmezése következtében a beszélőközösség a felhalmozott nyelvi hagyományból egy implicit jellegű *nyelvi világmodell*t alakít ki, és ez „egy sajátos értelmezési hálóként vetül ki a kimondandó világra” (8). Ez a „sajátos értelmezési háló”, mely az ember által kidolgozott szemantikai struktúrák összeszerkesztett együttese – SZILÁGYI szerint – egy implicit elmélet a világról, mely bele van szerkesztve a nyelvbe, és a beszélő anélkül, hogy tudna róla, ennek az elméletnek a belső rendjéhez alkalmazkodik (uo.).

Úgy vélem, újabban a nyelvtudomány egyre több olyan tényre, olyan nyelvi struktúrára világít rá – ennek egyik beszédes példája az a világról szóló implicit elmélet is, amelyről SZILÁGYI is beszél –, amelynek explicitálása, magyarosabban szólva: kifejtése után az anyanyelvi beszélő egyszerűen „rácsodálkozik” arra, hogy ez mennyire „egy-

szerű”, mert ez valóban az ő „ráérzése” szerint is így van. (Nem tudom, a legutóbbi évtizedek nyelvtudományának nem az ilyen „rácsodálkozásra, ráérésre” késztető volta jelentő-e egyik legnagyobb erényét. Mindenesetre SZILÁGYI N. SÁNDORNak ez a könyve – dicséretére legyen mondva – jócskán segíti az effajta „rácsodálkozásokat”.)

5. A nyelvi világmodellről szólva, SZILÁGYI utal a SAPIR-WHORF-féle hipotézisre. Anélkül, hogy a szerzőtől számon kérném ennek a sokat vitatott, agyonbírált elméletnek a bemutatását (tanulmányának ez egyáltalán nem is feladata!), az esetleg köztük lévő eltéréseket és azonosságokat, azért nem ártana egy másik tanulmányban ezt a kérdéskört bővebben is szemügyre venni. Első pillantásra kecsesgöndörnek tűnik az az elgondolás, hogy a kognitív szemantika és grammatika a kognitív struktúrák és a nyelv elsődlegessége kérdésében a nyelvi világmodell és a SAPIR-WHORF-féle hipotézis milyen új megoldásokat eredményezhetne.

Ha már több szó esett a nyelvi világmodellről, itt kell szólnom – a félreértések elkerülése végett – az úgynevezett nyelvi világról is. Mi az első, és mi a második fogalom lényege? SZILÁGYI szerint „*nyelvi világon* azt a világot értjük, amely beszédünkben megjelenik, a nyelvi világmodell pedig ennek »strukturális háttere«, amelynek alapján a nyelvi világ szerveződik” (13). Nem akarom SZILÁGYI N. SÁNDOR logikusan felépített koncepcióját, melynek eredetiségét csak csodálni lehet, FERDINAND DE SAUSSURE vagy NOAM CHOMSKY felfogásával összehasonlítani (isten ments!), de a nyelvi világmodell és a nyelvi világ fogalma közötti oppozíció mintha közel állna, egy kicsit hasonlítana a saussure-i *langue-parole* kettősséghez vagy a CHOMSKY-féle *kompetencia-performancia*, esetleg a *mély szerkezet-felszíni szerkezet* szembenálláshoz. Ezek talán eretnek gondolatok, de az ilyen „spekulációk, elképzelések” a kutatónak időközben adhatnak olyan ötleteket, melyek esetleg termékenyítően hathatnak a további tudományos vizsgálódásokra.

6. A kolozsvári szerző a „Hogyan teremtsünk világot?” (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára) című könyvében az Előszón és a Bevezetésen kívül logikus okfejtéssel, kitűnő és szuggesztív íráskészséggel, a tényekhez ragaszkodva két nagy fejezetben vázolja fel „a nyelvi világ vizsgálatára” vonatkozó elképzelését: az egyik „Az értékjelentés alapján szerveződő térstruktúra”, a másik „A denotatív jelentések és a nyelvi világ”, mindkét fejezet több alfejezetre osztva.

SZILÁGYI N. SÁNDOR könyvében nem tűzi ki célul a kognitív nyelvészet (szemantika és grammatika) fontosabb mozzanatainak részletezőbb elemzését – tehát „nem a téma rendszeres teljességre törekvő tudományos feldolgozása (...) nemcsak a kérdések szerteágazó volta miatt, hanem azért is, mert számos (részlet)kérdés még tisztázatlan” –, csupán rá akarja vezetni az olvasót a tudományosság egy új jelenségének a vizsgálati módjára, de ezt a rávezetést a lehető legjobban oldotta meg, ami egyben azt is jelenti, hogy a szakterület igen jó ismerője, szintetizáló – a nagy összefüggéseket jól láttató – képessége, élvezetes, színes stílussal párosulva, csak elismerést válthat ki az olvasóból. A jelentésstruktúrákat vizsgálva, könyvének első fejezetében módszertanilag is helyeslően bevezeti az „*értékjelentés*” fogalmát. Ezen „a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához való (kissé leegyszerűsítve: pozitív vagy negatív) értékelő viszonyulása” (11). Ehhez az érzelmileg színezett és egyben a pragmatika felé mutató meghatározáshoz kapcsolódóan a kolozsvári szerző azt is erőtlenül hangsúlyozza, hogy az értékjelentés a szójelentésre irányul, nem pedig a

megnevezett dologhoz való viszonyulásra (12). Példaként idézi a *nátriumklorid* és a köznap *só* közötti viszonyt: mindkettő ugyanarra a dologra vonatkozik, de a *nátriumklorid* szó közömbös az értékjelentés szempontjából, a *só* viszont némely kifejezésben (például: az *élet sója* vagy *sótlan ember*) már pozitív az értékjelentés szempontjából (uo.).

Az értékjelentések alapján a nyelvben – mondja SZILÁGYI – sajátos kapcsolathálózat alakul ki, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a pozitív értékjelentésű szavak képzet-társítási alapon a pozitív értékjelentésű szavakkal, a negatív értékjelentésűek pedig más negatív értékjelentésű szavakkal kapcsolódnak össze az úgynevezett *szolidáris értékek vonzásának elve* szerint (12). E szerint az elv szerint az értékjelentésen belül két nagy csoport jön létre: az egyikbe a pozitív, a másikba a negatív jelentésű szavak kerülnek. Érdekes jelenségre hívja fel SZILÁGYI a figyelmünket. Ha valaki azt mondja egy lányról: *szép, de lusta*, az ellentét itt nem a denotatív, hanem az értékjelentések között van. A *de* ellentétes kötőszó, úgynevezett elvárástörő, mert a szép lányról feltételezhetnénk, hogy más pozitív tulajdonságai is vannak. Viszont a denotatív jelentések, azaz az antonimák esetében a *szép lányról* nem mondhatjuk, hogy *szép, de csúnya* (uo.).

SZILÁGYI az értékjelentésen belül úgynevezett *értékdimenziókat*, illetve ezeknek megfelelően *értékkálákat* különít el. Az imént említett *szolidáris értékek vonzásának elve* alapján a rendszer, mely „expanzív” jellegű, olyan ellentéteket kebelez be, mint például: *fent-lent, közel-távol, elől-hátul, kint-bent*, amelyek az aktív-passzív értékjelentések dimenziója alapján a *fent-lent* térdimenzióval kapcsolódnak össze (például: *felgyorsul-lelassul* stb.). Voltaképpen az értékjelentések megvalósulása valamennyi térdimenziót kifejező szóban kimutatható: a vertikális térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrákban (például: *felmegy-lemegy* stb.), az *aktív-passzív* értékdimenzió vertikális szerveződésében (például: az ember este *lefekszik*, reggel *felkel*, azaz az ébrenlét *aktív*, az álomban töltött szakasz *passzív* stb.), az érzelmi aktivitásban (például: *felbiztat, felborzol*, azaz *felizgat, felidegesít/idegesít, felmérgecsít/mérgecsít*, illetve *lecsillapít/csillapít, lehiggad, alábbhagy* a dühe), a hangulati aktivitásban (például: *fellelkesít/lelkesít, felvirul/lehangolódik* stb.), a hőmérséklettel, a hangerővel, a nagysággal-kicsiséggel, a hierarchikus rendszerek vertikális elrendeződésében (például: *alsó/felső, alsóbb/felsőbb* rétegek, osztályok stb.) és az állítással-tagadással kapcsolatos értékjelentésekben (részletebben lásd 13-22).

A kolozsvári szerző szerint külön kapcsolatrendszert jelentenek „az erkölcsi értékek dimenziójának vertikális szerveződése” révén kialakuló jelentésstruktúrák, amelyek a *felemelkedéshez*, illetve *lesüllyedéshez* kapcsolódnak a hierarchiabeli *fent-lent* hatására (például: *fennkölt, felmagasztal, felsőbbrendű*, illetve: *alantas szándék, alsóbbrendű, lesüllyed – mélyre süllyed, lezüllik* stb.). A *közeli-távol*, mely legtöbbször deiktikus viszony, szintén kiterjedt kapcsolatrendszert eredményez csakúgy, mint a *kint-bent* vagy az *elől-hátul* (például: *közeli-távoli* rokonok, az ember *vonzó* vagy *visszataszító* külseje, tehát *közeliítő* vagy *távolító* mozzanatról van szó). Vagy utalhatok a kifejezések olyan csoportjára is, amely a *jó-rossz* értékdimenzióval függ össze. Ha valami *elromlik*, azt esetleg megjavítjuk, de azt is mondhatjuk: ez *odavan/odalett*, vagy: ezt is *elvitte* az ördög/ezt is *megette* a fene. Ennek során SZILÁGYI a románból is beszédes példákat idéz: ha valami *elromlott, tönkrement*, erre azt mondják: *s-a dus dracului* = *elment* az ördögbe

(tulajdonképpen: elment az ördög(é)nek, az ördöghöz), vagy ha valaki – mondjuk – a város szélén lakik, messze a központtól, arról azt mondják: *stă la mama dracului*, azaz: az ördög anyjánál lakik, mi erre azt mondjuk: *az isten háta mögött lakik*. Vagy ugyan-csak a *jó-rossz* értékdimenzió-csoportba sorolhatók az olyan kifejezések, mint: az ételt *megsózzuk*, esetleg *megcukrozzuk*, *megédesítjük* (ezek a jó értékdimenziójába tartozó kifejezések), de a túl sok sóval vagy cukorral: *elsózzuk*, *elcukrozzuk*, azaz *elrontjuk* az ételt. Csupán ízelítőt próbáltam adni SZILÁGYinak ebből az igen gazdag és színes példatárából, amelynek alapján az olvasó meggyőző, (szinte) magától értetődő, de mégis az újdonság erejével ható árnyalt képet kap ezekről a kifejezésekről. Mindezek a kolozsvári szerző elismerésre méltó erudícióját dicsérik, és a nyelv árnyalatai iránti jó érzékről tanúskodnak (részletesebben lásd 12-36).

7. Könyvének második részében – terjedelmesebb fejezetében – a denotatív jelentések és a nyelvi világ közötti viszonyt vizsgálja. Felfogása szerint a jelentést – főleg az aktuális jelentést – nem lehet azonosítani azzal a konkrét dologgal vagy jelenséggel, amelyre a szót alkalmazzuk, de nem tartja elfogadhatónak azt a jelentésértelmezést sem, amely a jelentést azonosítja a fogalommal, vagy burkoltabban: a jelentést ennek a nézetnek a képviselői úgy értelmezik, mintha mégis azonos volna a fogalommal. De SZILÁGYI nem tekinti megfelelőnek vagy pontosabban szólva: teljesen kielégítőnek a jelentés funkcionális meghatározásaként elfogadott nézetet sem, mely szerint a jelentés a szó használati szabálya (erre vonatkozólag lásd 38). Végül is a kolozsvári szerző nem abból indul ki, hogy a szavaknak jelentésük van, hanem abból, hogy a dolgoknak – legalábbis a beszélő számára – nevük van. A jelentés lényegének a megvilágításában SZILÁGYI elsőrendű jelentőséget tulajdonít a *környezetnek* és a *KATEGORIZÁCIÓNAK*. Szinte axióma rangjára emeli e két fogalmat: „kategorizáció nélkül nincs nyelv, környezet nélkül nincs kategorizáció” (39). Végül is – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerint – „a jelentést tehát úgy határozhatjuk meg, mint azoknak az ismérveknek az együttesét, amelyek alapján el tudjuk dönteni, hogy mi melyik kategóriába tartozik, vagyis mi a neve” (uo.). Ugyanis a környezetet minden nyelv saját rendszere szerint tagolja (megjegyzésként: nagyon itt lebeg a WHORF-féle hipotézis árnyéka!), és a környezet elemei nyelvi kategóriákba sorolhatók, azaz ha a környezet két vagy több elemének ugyanaz a neve, akkor ezek az elemek nyelvi szempontból azonos kategóriába tartoznak, és az ember azonos névvel nevezi meg őket.

Ha tehát – amint már utaltam rá – a nyelvi világmodellt a környezetről szóló implicit elméletként határoztuk meg (mint a nyelvi világ „strukturális háttérét”), melynek elemi egységeit a nyelvi kategorizáció „szolgáltatja”, a szójelentések kategoriális „csofópontjai a nyelvi világmodellnek”, a jelentések nyelvi szempontú és rendszerszerű kapcsolatai eredményezik a nyelvi világ magas fokú strukturálódását (38-39). SZILÁGYI N. SÁNDOR végső következtetésében a jelentést a következőképpen határozza meg: „Mikor egy szót (legtágabb értelemben vett) dologra alkalmazunk, tulajdonképpen nem teszünk mást, mint hogy – figyelembe véve az illető dolog nyelvi minősítettségét – nyelvi szempontból minősítjük. Tehát a *jelentés a nyelvi minősítés ismérveinek együttese*” (kiemelés Sz. N. S-től, 39).

Visszatérve a környezet nyelvi szempontú kategorizációjára és a *nyelvi minősítettség*re, azaz ahogyan a név az ember jóvoltából a legtágabb értelemben vett dolgokat

sajátos minősítéssel ruhazza fel (a dolgok *nyelvi minősítettsége*), ez engem újból a SAPIR-WHORF-féle hipotézisre emlékeztet azzal kapcsolatban, „hogy a környezet tagolása ezért meglehetősen nyelvspecifikus olyan értelemben, hogy ami az egyik nyelv szerint egy bizonyos kategóriába sorolódik, az egy másik nyelv szerint nyugodtan kerülhet egy másik kategóriába” (38). Ezek szerint például a magyar *cukorrépa* és a román *sfeclă de zahăr* (szó szerint: *cukorcékla*) két különböző kategóriába kerül, de még számtalan ilyen példát lehetne felsorolni. Nem foglalkozhatom vele részletesen, de meg kell említenem: ennek a résznek egyik legsikerültebb és legszínesebb része a *pipa* szó jelentéséről szóló elemzés. Ezt a könyvet már csak ezért a részért is érdemes elolvasni. SZILÁGYI itt is valóban remekel, a lexikológus és lexikográfus is sokat tanulhat ebből a szép és világos, meggyőző fejtegetésből.

8. Szervesen illeszkedik az eddig elmondottakhoz SZILÁGYI-nak a metaforáról és a metonímiáról szóló elemzése is. A metafora, a metaforikus jelentés lényegét a *pipa* szó jelentésszerkezetén keresztül mutatja be. A jelenség lényege a szóhasználat kiterjedése, ennek pedig a strukturális hasonlóság a feltétele. Voltaképpen itt többletjelentésről van szó, ám SZILÁGYI úgy véli – és ebben őt a nyelvi tények maradéktalanul igazolják –, hogy tudniillik az új jelentések „nem külön jelentései a szónak (a jelentést SZILÁGYI felfogása szerint értve: ez az én betoldásom: M. J.), hanem inkább a szerint vannak elkülönböztve, hogy az illető dolgok észlelésében megvan-e mindegyik az alapjelentésben meghatározott észlelések közül, s ha nincs meg, akkor melyek azok, amelyek megvannak (mert valahány biztosan megvan)” (44-45). Természetesen a szó használatának strukturális hasonlóságon alapuló kiterjedése nyomban megváltoztatja a szó nyelvi kategorizációját, és ennek következtében a szó más nyelvi kategóriába kerül (például: a *pipa* alapjelentése: *dohányzó eszköz*, de jelenthet *hamis, ravasz személyt* is → *A barátom is jó pipa*. Tehát a *pipa* kategóriájába nemcsak a *dohányzó eszközök* tartoznak, mert a labdarúgásban például, mikor a játékos a kapu felső sarkát találja el, akkor azt mondják: *pipába rúgta a labdát*).

A szó használatának ugyancsak a strukturális hasonlóságon alapuló kiterjedésével függ össze az ELEANOR ROSCH által kidolgozott úgynevezett prototípuselmélet kérdése is, melyet SZILÁGYI csupán érint, ezt részletesebben fejti ki TOLCSVAI NAGY GÁBOR a *Literatúrában* megjelent dolgozatában, az 1995/2. számban. A prototípuselmélet lényege egészen röviden az, „hogy egyes fogalmak körébe sorolható dolgok, nem egyforma jó példái az illető fogalomnak: egyesek igazibbnak tűnnek másoknál”. Az ilyeneket nevezi E. ROSCH az illető fogalom prototípusainak. Például a *madár* fogalomra jobb példa a *veréb* vagy a *fecske*, mint mondjuk a *csirke* (44).

A metaforaképződésről még annyit, hogy ez egyes amerikai tudósok felfogása szerint (például G. LAKOFF) tulajdonképpen kognitív folyamatok eredménye, ami pedig a nyelvben látszik, voltaképpen a kognitív folyamatok nyelvi anyagban való tükröződése, ám SZILÁGYI szerint a metafora („vagyis a valamely dologra metaforikus jelentése szerint alkalmazott szó”) sajátosan nyelvi természetű (sőt: ami legsajátosabban nyelvi, az éppen a metafora), ezért vizsgálata a nyelvleírásra tartozik. Nyelvleíráson pedig – mondja SZILÁGYI – nem a stilisztikát kell értenünk, hanem inkább a szemantikát és a grammatikát. (Erre hazai nyelvtudományunkban jó példa ZSILKA JÁNOS és kutatócsoportja elmélete és gyakorlata.) Természetesen SZILÁGYI nem vonja kétségbe a metaforaképzésben

kognitív folyamatok szerepét, de őt elsősorban az érdekli, hogy ezek a kategóriák mit tárnak fel a nyelvről (44, 48).

9. SZILÁGYI N. SÁNDOR a metonímiát is a hagyományos felfogástól eltérően nem névátvitelnek tartja, hanem a *ellipszis* sajátos típusának tekinti. Voltaképpen egy szemantikai-grammatikai szabály, *törlés, rövidítés*, például: *ég a pipa* megnyilatkozásban a *dohányt* a beszélő elhagyja, mert tudja azt, hogy nem maga a *pipa*, a *dohányzó eszköz* ég, hanem a pipában a dohány. Vagyis: *ég a pipában a dohány* → *ég a pipa*. „A metonímia tehát – mondja SZILÁGYI – nem névátvitel vagy névcseré: a metonímia egy szemantikai-grammatikai szabály, amelynek lényege az, hogy ezt a fajta rövidítést akkor lehet alkalmazni, ha ennek eredményeképpen a mondatban szemantikailag összeférhetetlen szavak kapcsolata jön létre” (51).

A metonímiáról szóló elemzéséből SZILÁGYI még azt a következtetést is levonja, hogy metonímia esetében nem két jelentésről van szó, mert – amint állítja – akkor például a *pipa* jelentései között szerepeltetni kellene a *dohányt* is.

10. A könyv második fejezetének egyik nagyobb egysége a nyelvi kategorizációt mint a nyelvi világ szerveződésének alapját vizsgálja. A reális világot, a tagolatlan környezetet a nyelvi kategorizáció alapján a nyelv tagolja. A beszélő a nyelvi kategorizáció alapján a reális világ dolgait minősíti, a grammatikai kategorizáció pedig a szavakat, a szócsoportokat. A nyelvi kategorizáció a szavakat szétválasztja, kategóriákba sorolja, a beszélő pedig „nyelvi észlelésének” megfelelően az érvényes grammatikai szabályok alapján egybefűzi. SZILÁGYI N. SÁNDOR koncepciója kifejtése során nagyon okosan, logikusan érvel, de néha az lehet az olvasó érzése, mintha egy kissé háttérbe szorulnának a kognitív szempontok. Ez némileg tapasztalható a metaforaképződés bemutatásánál is, midőn LAKOFF-fal ellentétben, ő nem annyira a kognitív aspektusra, mint inkább a nyelvire hivatkozik, ám én legalább olyan mértékben figyelembe venném az előbbi, mint az utóbbit.

11. Igen jól sikerült elemzést olvashatunk a reális világ és a nyelvi világ viszonyáról is. A reális világot érzékszerveinkkel fogjuk fel, a nyelvi világot a nyelvi kategorizáció révén teremtjük meg. De vajon a kategorizáció és az észlelés között van-e ennyire megvonható határ? SZILÁGYI nagyon elgondolkodtató példákat idéz a két régió – az észlelés és a kategorizáció – szétválasztásának igazolására, de ez elég bonyolult kérdés ahhoz, hogy egy ilyen, viszonylag kisebb terjedelmű tanulmányban, mint a SZILÁGYIÉ, erre megnyugtató választ lehessen adni: ez természetesen nem is volt és nem is lehetett célja SZILÁGYI dolgozatának. Ez a kérdés minden valószínűség szerint érintkezik vagy legalábbis érintkezhet a nominalizmus és a realizmus közötti viszonytal, de talán hermeneutikai mozzanatait sem lehetne tagadni.

Lényeges mondanivalója van SZILÁGYI N. SÁNDORNak a reális világ két régiójáról is: a *nem viselkedőkről* és a *viselkedőkről*. A nyelvi világ régiói közül a viselkedőké a központi régió (állat, ember), a dolgokra a *viselkedők* nyelvi rendszerét alkalmazzuk, de létezik egy harmadik régió is, amely az elvont dolgokat foglalja magában. Minthogy grammatikai szabály csak a második régió (a *viselkedők*) viszonyaira létezik, bizonyos feltételek között „az első régióbeli *nem viselkedő* – helyi érvénnyel – egy „viselkedő attribútumot kap” (87). A *felhő* a *nem viselkedők* régiójába tartozik, éppen ezért például: *A felhő eltakarja a napot* úgy értelmezendő, hogy „valami (viselkedő) eltakar valamit” (87), tehát *nem viselkedőre* vonatkozó állítás csak *viselkedőkre* vonatkozó nyelvi kifeje-



zési formákkal lehetséges. Az anyanyelvi beszélő a nyelvi világban egészen természetesenek és magától értetődőnek veszi, hogy a *nem viselkedők* – bizonyos körülmények között – a *viselkedők* attribútumait és az elvont dolgok dologi létezését automatikusan alkalmazzák a gyakorlatban.

12. A nyelvi világ és a nyelvi világmodell lényegét az előbbieken már érintettük („a nyelvi világon azt a világot értjük, amely beszédünkben megjelenik, a nyelvi világmodell pedig ennek »strukturális háttere«, amelynek alapján maga a nyelvi világ szerveződik” (13), itt ehhez még annyit tehetünk hozzá, hogy a „beszédből rekonstruálható világ. Nincs mint olyan, hanem darabonként lesz minden pillanatban” (99). Vajon SZILÁGYI-nak ez a megállapítása nem rokonítható-e a HUMBOLDT-féle *energia-elvvel*? A nyelvi világmodell fogalmának meghatározása tehát – a néhány sorral fentebb idézett meghatározás kissé módosított változata szerint – így hangozhatna: „a beszéd hogyanjára vonatkozó szabályok gyűjteménye” (105), azaz miként fejezhetjük ki, miként tagolhatjuk az érzékeléssel tapasztalható reális világot. Tehát a nyelvi világmodell „szabályok gyűjteménye”, azaz ezek a szabályok határozzák meg, hogy „milyenné mondhatjuk egyáltalán a világot” (uo.), vagy úgy is megfogalmazhatjuk ezt a gondolatot: hogyan tagoljuk a minket körülölelő világot. Ezek a gondolatok, amelyek föltétlenül SZILÁGYI N. SÁNDOR erudícióját, elméletalkotó képességét és a nyelvtudomány útvesztőjében való jártasságát tanúsítják – szerény véleményem szerint legalábbis jelenség szintjén – rokoníthatók a generatív nyelvszemlélettel (különböző szabályrendszerek) és a „milyenné mondhatjuk egyáltalán a világot” elv alapján: a SAPIR-WHORF-féle hipotézissel. Ezzel a rokonítással csupán azt kívántam hangsúlyozni, hogy olykor az egymástól viszonylag eltérő gondolatok és elképzelések is megtermékenyíthetik egymást.

13. Ez a néhány kiragadott mozzanat SZILÁGYI N. SÁNDOR: „Hogyan teremtünk világot?” című könyvéből, remélem meggyőzi az olvasót arról, hogy kézbe vegye ezt a sziporkázóan szellemes és a legmagasabb tudományos igényességgel megírt könyvet. Eredetisége az utóbbi évek legigényesebb nyelvészeti szakmunkái közé emeli. Persze nagyon kívánatos lenne, hogy ehhez a szép és igényes alkotáshoz a hazai olvasó is minél előbb hozzájuthasson. Bevezetőmben SZILÁGYI N. SÁNDORT a szó legjobb értelmében a „meglepetések emberének” neveztem. Meglepetés lesz az olvasó részére az új téma, melynek kifejtésében SZILÁGYI remekel, az imponálóan gazdag szakismeret, melyet a szerző élvezetes és szemléletes stílusa csak árnyal. Nem a legkönnyebb témák közé tartozik a hazai tájainkon éppen csak szárnyait bontogató kognitív nyelvészet a maga „grammatikájával és szemantikájával”, általában a kognitív tudomány, amely integráló erejénél fogva versenyre kelhet bármelyik másik határtudománnyal, SZILÁGYI ennek a szerteágazó tudományterületnek csak egy szeletét világította meg, amolyan „rávezetés” formájában, de ebben iskolapéldáját adta annak, hogyan kell és hogyan lehet a legbonyolultabb tudományos kérdésekről – tudományos igényességgel – közérthetően, a témát kedveltetően írni. Ez az igényes alkotás nemcsak a kolozsvári szerzőnek és a Kolozsváron művelt magyar és általános nyelvészetnek, hanem az egyetemes magyar nyelvtudománynak is egyik becses értéke. A kolozsvári kolléga szép „ajándékkal” lepte meg a magyar nyelvtudományt, illesse ezért szerzőjét hála és köszönet a magyarországi olvasó részéről is.

Máté Jakab